

دانشگاه پیام نور

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه علمی تاریخ

عنوان پایان نامه:

بررسی نهادهای آموزشی دوره صفویان

نگارش:

زکیه علی بابایی

استاد راهنما:

دکتر محمدرضا نصیری

استاد مشاور:

دکتر مهری ادریسی آرمی

پایان نامه

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

در رشته تاریخ ایران اسلامی

اسفندماه ۱۳۸۸

دانشگاه پیام نور

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه علمی تاریخ

عنوان پایان نامه:

بررسی نهادهای آموزشی دوره صفویان

نگارش:

زکیه علی بابایی

استاد راهنما:

دکتر محمدرضا نصیری

استاد مشاور:

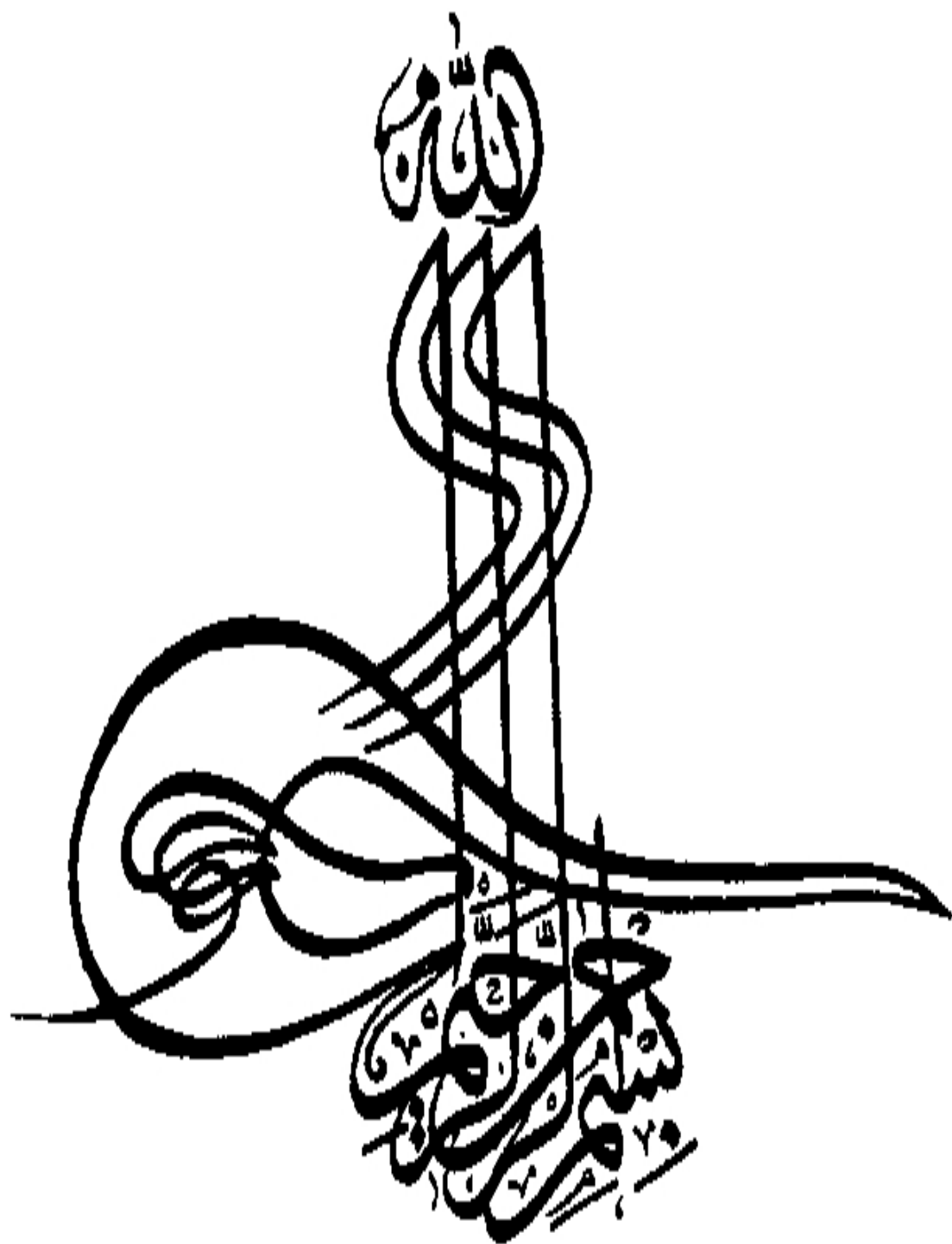
دکتر مهری ادیسی آریمی

پایان نامه

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

در رشته تاریخ ایران اسلامی

اسفندماه ۱۳۸۸

تقدیم به پدر و مادر بزرگوارم که با محبت‌های

بی‌دریغ‌شان و کمک‌های مادی و معنوی‌شان مرا در

این امر یاری رساندند.

و تقدیم به برادر مهربان و دلسوزم که همیشه و در

تمامی مراحل حامی و پشتیبان من است.

پیشگفتار

به نام خداوند یگانه ای که قلم را آفرید و به نام آن ذات پاک هستی بخش که در دلها نور علم و آگاهی را روشن ساخت تا راهنمای جان انسانها از ظلمت نادانی به خورشید نورانی حقیقت باشد.

دلیل انتخاب موضوع برای من نخست علاقه به این موضوع و این دوره از تاریخ ایران است و دیگر اینکه تاکنون به چنین موضوع مستقلی با این عنوان برنخوردم. بدین سبب پس از تأیید موضوع توسط استادان محترم برآن شدم تا درحد توانم به کار در این موضوع بپردازم و تحقیق حاضر حاصل بیش از یکسال تلاش مداوم و خستگی ناپذیر است.

اینک بر خود واجب و لازم می‌دانم که بر اساس مصداق "مَنْ لَمْ يَشْكُرِ الْمَخْلُوقَ، لَمْ يَشْكُرِ الْخَالِقَ" از کلیه استادان و همراهانی که مرا در انجام این تحقیق به نحوی یاری نموده‌اند تشکر کنم.

نخست از استاد راهنما جناب آقای دکتر نصیری نهایت تشکر و سپاسگذاری را دارم که راهنمایی‌های بی‌دریغ و بجا ایشان جای قدردانی و سپاس دارد. از سرکار خانم دکتر ادیسی که استاد مشاور بنده بوده‌اند کمال تشکر را می‌نمایم و در نهایت از جناب آقای دکتر خسروبیگی و تمامی اساتیدی که مرا در این تحقیق یاری رسانده‌اند سپاسگذارم.

امیدوارم که تلاش من در این راه چراغی باشد برای راه آیندگان.

چکیده

صفویان مؤسس و موجد دولت ملی و وحدت و استقلال قومی ایران به شمار می‌روند و این وحدت و استقلال را بر اساس مذهب شیعه نهاده‌اند، اعلام مذهب تشیع به عنوان مذهب رسمی کشور در اذهان مردم دو اثر مهم داشت: از یک طرف ایرانیان را با هم متحد می‌ساخت و از طرف دیگر آنان را از ملل همسایه خویش که سنی مذهب بودند دور می‌کرد و در پناه این اتحاد و این محیط عواملی که ملیت را تشکیل می‌دهند نضج می‌گرفت.^۱

پس از برپایی سلسله صفویه به وسیله شاه اسماعیل در سال ۹۰۷ هـ ق/ ۱۵۰۱ م و بیان موضوع رسمیت یافتن مذهب تشیع در ایران و مصمم شدن در اجرای آن بدون هر گونه فوت وقت از سوی شاه اسماعیل اول و مأموران خبره اش، در این زمینه، باعث گردید تا مذهب اساس وحدت ملی در کشور ایران را فراهم آورد. مذهب تشیع تمامی ابعاد عوامل اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، نظامی، مذهبی و فرهنگی جامعه آن روز را تحت الشعاع خود درآورد. این سیاست مذهبی در سایه حمایت و پشتیبانی و اصرار و صراحت شاه اسماعیل اول، بر اجرای تمامی احکام و شرایع مربوط به مذهب تشیع بیشترین تأثیر را بر مقوله آموزش و پرورش - تعلیم و تربیت - آن دوره داشته است.

بنابراین تعلیم و تربیت در دوره صفویه هدف و منظور خاصی را دنبال می‌کرده و آن عبارت بود از تقویت اعتقاد شیعیگری که هدفی درازمدت بوده و نیز معتقد کردن کودکان و نوجوانان و سالمندان به مذهب جعفری. پس به این ترتیب آموزش از همان ابتدا با آموزش قرآن در مکتب خانه شروع می‌شد. در این دوره سازمان فرهنگ توسعه یافت، بر تعداد مدرسه‌های علوم دینی افزوده شد و مسجدها و مدرسه‌های بسیار با موقوفه زیاد تأسیس گشت که زیباترین نمونه آن مسجد شاه و مسجد شیخ لطف الله و مدرسه چهار باغ اصفهان است، شمار طلبه‌های علوم دینی چند برابر شد، افراد مستعد همگی به علوم دینی روی آوردند و علمای بزرگی چون شیخ بهایی، میر داماد، مجلسی و... ظهور کردند که نفوذ آنان تالی سلطه و قدرت پادشاهی بود.^۲

^۱ قدیانی، فرهنگ توصیفی تاریخ ایران ...، ۱۳۸۴، ص ۱۷۲۲/۳-۱۷۲۴.

^۲ عاملی (شهید ثانی)، ص ۱۹۸.

در دوره صفویان چند عامل مؤثر به این دوره از تاریخ علم اهمیت ویژه‌ای بخشیده است، ایران کانون کشفیات اصیل نبود بلکه مکانی برای مبادله افکار و اندیشه‌ها بر شمرده می‌شد.

کشمکش طولانی و تلخ شاهان صفوی و ترکان عثمانی موجب علاقه به تکنولوژی و فن آوری شد تا ایران از انقلاب علمی که قدرتی فزاینده و نفوذی درخور در اروپای غربی بود، اطلاعی کسب کند و دیری برنیامد که علوم سنتی ایران که در زمان مغولان با پیوندهای چینی تقویت شده بود در معرض رشته-ای قرار گرفت که باید علم جهانی بدان اطلاق کرد چون ایران از این زمان به بعد دیگر نتوانست از حیطه تأثیرات روش تجربی و تبیین نتایج برخاسته از تحلیل ریاضی بگریزد. در این روزگار همچون دوران قرون وسطی مسیحیت، امکان این وجود نداشت که علم را به گونه رشته مجزایی از سایر معارف مورد کندوکاو قرار دهند، به همین دلیل در دربار شاه عباس دوم در اصفهان و اکبر شاه در دهلی شعرایی بودند که طبابت می‌کردند و یا طبیبانی که به شاعری می‌پرداختند.

واژگان کلیدی: صفویه، اصطلاحات آموزشی، مؤسسات آموزشی، مساجد.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	کلیات تحقیق
۱	بیان موضوع مورد تحقیق
۱	مشکلات تحقیق درباره موضوع
۱	سابقه موضوع - پیشینه یا سابقه تحقیق موضوع
۲	روش تحقیق
۲	مسأله تحقیق
۲	پرسش اصلی
۲	پرسش‌های فرعی
۲	فرضیه
۲	فرضیه اصلی
۲	فرضیه‌های فرعی
۳	مقدمه
۴	بررسی منابع

فصل اول: رسمیت یافتن مذهب شیعه و تأثیر آن بر تعلیم و تربیت

۱۲	تأسیس دولت صفوی
۱۳	رسمیت یافتن مذهب شیعه
۱۵	دیدگاه حبیب السیر در مورد شاه اسماعیل
۱۶	تأثیر مذهب بر تعلیم و تربیت
	فصل دوم: نهادها یا مراکز آموزشی صفویان
	بخش اول: تعلیم و تربیت و شیوه تدریس
۱۷	۱-۱-۲ شرق، زادگاه علوم
۱۸	۲-۱-۲ علاقه ایرانیان به علم و دانش
۱۹	۳-۱-۲ مسئله تعلیم و تربیت
۱۹	۴-۱-۲ تعلیم و تربیت کودکان
۲۱	۵-۱-۲ شیوه تدریس
۲۲	۶-۱-۲ تعلیم از وظایف پدر
۲۲	۷-۱-۲ تدریس در مدارس از دید سفرنامه تاورنیه
۲۳	۸-۱-۲ حلقه یا مجلس
۲۴	۹-۱-۲ مدارس دینی
۲۶	۱۰-۱-۲ سفرهای تحصیلی

۲۷	۱۱-۱-۲ وضعیت اجتماعی و اقتصادی مدرس
۲۹	۱۲-۱-۲ منصب سرپرستی مدارس
	بخش دوم: جایگاه‌های آموزشی در دوره صفویان
۳۰	۱-۲-۲ مراکز آموزشی
۳۰	۲-۲-۲ مدرسه
۳۱	۳-۲-۲ تقسیم وظایف در مدارس
۳۴	۴-۲-۲ دروسی که در مدرسه تدریس می شد
۳۴	۵-۲-۲ علوم نقلی
۳۵	۶-۲-۲ علوم عقلی
۳۵	۷-۲-۲ مهم‌ترین مدارس صفویه
۳۷	۸-۲-۲ مکتب خانه
۳۹	۹-۲-۲ ویژگی مکتب خانه‌ها
۳۹	۱۱-۲-۲ سن ورود به مکتب خانه
۴۰	۱۲-۲-۲ ویژگی نظام‌های آموزشی حوزه علمیه
۴۲	۱۳-۲-۲ قواعد تحصیل و تعلیم علوم دینی
۴۳	۱۴-۲-۲ تشویق و تنبیه

۴۴	۱۵-۲-۲ آموزش در مکتب خانه
۴۴	۱۶-۲-۲ محتوای آموزش مکتب خانه‌ها
۴۵	۱۷-۲-۲ خانقاه
۴۶	۱۸-۲-۲ وسایل و لوازم مورد استفاده در تحصیل و یادگیری
۴۷	۱۹-۲-۲ مسجد
۴۹	۲۰-۲-۲ شیوه تدریس مساجد
۵۱	۲۱-۲-۲ مساجد دوره صفوی بخش سوم: کتاب و کتابخانه
۵۲	۱-۳-۲ کتابخانه
۵۳	۲-۳-۲ کتابخانه‌های شخصی
۵۴	۳-۳-۲ شیوه نگهداری کتاب و کتابخانه
۵۵	۴-۳-۲ کارکنان کتابخانه
۵۵	۵-۳-۲ استنساخ کتاب
۵۸	۶-۳-۲ صحافی از نگاه تاریخ
۵۹	۷-۳-۲ نگاهی به سیر صحافی
۶۰	۸-۳-۲ ابزارهای صحافی

۶۲	۹-۳-۲ کتابخانه‌های مهم عصر صفوی
۶۳	۱۰-۳-۲ اولین چاپخانه در ایران
۶۴	۱۱-۳-۲ وضعیت تحصیلی دختران و زنان
	فصل سوم: رابطه نهاد وقف و آموزش
	بخش اول: وقف
۶۷	۱-۱-۳ تعریف وقف
۶۷	۲-۱-۳ واقف
۶۹	۳-۱-۳ متصدی اوقاف
۶۹	۴-۱-۳ وضع اوقاف
۷۰	۵-۱-۳ مشروعیت وقف
۷۱	۶-۱-۳ شرایط وقف
۷۲	۷-۱-۳ اصطلاحات مخصوص به وقف
۷۵	۸-۱-۳ تنوع نیت در وقفیات
	بخش دوم: نقش موقوفات بر آموزش و پرورش
۷۷	۱۱-۲-۳ انگیزه واقفان برای عمل وقف
۷۷	۲-۲-۳ وقف مدارس

۸۰	۳-۲-۳ جایگاه واقفان
	بخش سوم: وقفیات
۸۰	۳-۳-۱ موقوفات مدرسه
۸۳	۳-۳-۲ وقفیات عمومی
۸۳	۳-۳-۳ سنت وقف و تأثیر آن بر مدارس
۸۶	۳-۳-۴ سیاست مذهبی صفویان و رشد علوم دینی
	فصل چهارم: علوم دوره صفوی
	بخش اول: ادبیات، شعر، موسیقی، زبان
۹۰	۴-۱-۱ علوم شرعی
۹۳	۴-۱-۲ ادبیات عصر صفوی
۹۴	۴-۱-۳ تأثیر مذهب بر ادبیات عصر صفوی
۹۵	۴-۱-۴ علل انحطاط ادبیات
۹۶	۴-۱-۵ شعر و شاعری
۱۰۰	۴-۱-۶ تفاوت ادبیات این دوره با دوره ماقبل خود
۱۰۱	۴-۱-۷ سبک هندی
۱۰۱	۴-۱-۸ دیدگاه شاعران در مورد شعر دوره صفوی

- ۱۰۴ ۹-۱-۴ دیدگاه شاردن در مورد ادبیات و علوم
- ۱۰۵ ۱۰-۱-۴ ویژگی‌های شعر دوره صفوی
- ۱۰۶ ۱۱-۱-۴ پادشاهان و شاعری
- ۱۰۷ ۱۲-۱-۴ تهیه شاهنامه
- ۱۰۸ ۱۳-۱-۴ موسیقی و آواز (موسیقی بخشی از علوم)
- ۱۰۹ ۱۴-۱-۴ تعریف لغوی موسیقی
- ۱۱۰ ۱۵-۱-۴ قدمت موسیقی
- ۱۱۱ ۱۶-۱-۴ شاهان صفوی و موسیقی
- ۱۱۳ ۱۷-۱-۴ انحطاط موسیقی
- ۱۱۳ زبان
- بخش دوم: نقاشی، نگارگری، خوشنویسی، تاریخ نگاری
- ۱۱۵ ۱-۲-۴ نقاشی
- ۱۱۷ ۲-۲-۴ سبک نقاشی کمال الدین بهزاد
- ۱۱۷ ۳-۲-۴ مکتب هرات و بخارا
- ۱۱۹ ۴-۲-۴ ویژگی‌های نقاشی این دوره
- ۱۲۰ ۵-۲-۴ تأثیرنگارگری اروپایی بر نقاشی ایرانی

- ۱۲۲ ۶-۲-۴ خوشنویسی
- ۱۲۳ ۷-۲-۴ نقاشان و خطاطان معروف
- ۱۲۴ ۸-۲-۴ علیرضای تبریزی
- ۱۲۵ ۹-۲-۴ هنردوستی پادشاهان صفوی
- ۱۲۵ ۱۰-۲-۴ علاقه شاهان به نقاشی و خوشنویسی
- ۱۲۷ ۱۱-۲-۴ فن کتابسازی
- ۱۲۹ ۱۲-۲-۴ تاریخنگاری دوره صفوی
- ۱۳۰ ۱۳-۲-۴ ویژگی‌های تاریخنگاری دوره صفویان
بخش سوم: پزشکی، داروسازی، نجوم، ریاضیات
- ۱۳۱ ۱-۳-۴ پزشکی
- ۱۳۳ ۲-۳-۴ طبیب از نظر ایرانیان
- ۱۳۴ ۳-۳-۴ تألیفات پزشکی
- ۱۳۵ ۴-۳-۴ انواع طبابت
- ۱۳۶ ۵-۳-۴ اصناف طبیبان
- ۱۳۷ ۶-۳-۴ طب و درمان بیماری
- ۱۳۸ ۷-۳-۴ تأثیر طب ایرانی در خارج از ایران

۱۳۹	۴-۳-۸ طب هندی
۱۳۹	۴-۳-۹ داروسازی
۱۴۰	۴-۳-۱۰ نجوم و اخترشناسی
۱۴۱	۴-۳-۱۱ ریاضیات
	بخش چهارم: معماری
۱۴۳	۴-۴-۱ معماری صفویان
۱۴۴	۴-۴-۲ تفاوت معماری صفوی با دوره‌های قبل
۱۴۵	۴-۴-۳ کهن‌ترین بنای دوره صفوی
۱۴۵	۴-۴-۴ معماری و بنای مدارس
۱۴۶	۴-۴-۵ مدارس شهر اصفهان
	فصل پنجم: بررسی رابطه عالمان و پادشاهان
۱۴۸	عالمان و پادشاهان
۱۵۰	شاه عباس و علما
۱۵۰	نقش علما در دوره صفوی
۱۵۱	عالمان معروف دوره صفوی
۱۵۴	میزان علاقه پادشاهان و رجال به علوم و عالمان

۱۵۷

بررسی میزان علاقه پادشاهان به ایجاد مدارس

۱۵۹

نتیجه گیری

۱۶۱

منابع و مآخذ

کلیات تحقیق

بیان موضوع مورد تحقیق

موضوع، بررسی تعلیم و تربیت در عصر صفویه است که یک مقوله علمی و فرهنگی محسوب می‌شود زیرا بررسی وضعیت تعلیم و تربیت و نهادها و مؤسساتی که در ارتباط با این مسئله وجود داشتند در حیطه فرهنگی قرار می‌گیرد.

انگیزه انتخاب و اهمیت موضوع علاقه شخصی بنده به این دوره از تاریخ ایران که تا حدودی دوره شکوه و عظمت تاریخ ایران است و نیز کنجکاوی در مورد بررسی هدف و برنامه سازمان‌ها و نهادهایی که در این دوره به امر تعلیم و تربیت مشغول بودند می‌باشد و بررسی میزان کارایی و کارآمد بودن این نهادها.

این تحقیق و موضوع آن دربرگیرنده مسائلی است از قبیل: رسمیت یافتن مذهب شیعه و تأثیر آن بر تعلیم و تربیت، نهادها و مؤسسات آموزشی این دوره و شیوه فعالیت و کارکرد آنها، نهاد وقف و رابطه آن با تعلیم و تربیت، بررسی علوم این دوره و در نهایت بررسی کوتاهی از رابطه عالمان و پادشاهان در زمان حکومت صفویان ۹۰۷-۱۱۳۵ ه.ق / ۱۷۲۲-۱۵۰۱ م است.

مشکلات تحقیق درباره موضوع

مسئله خاصی که در این باره مورد توجه است این است که کتاب مستقلی با این عنوان تألیف نشده و باید از لایه مطالب کتاب‌های مرجع، سفرنامه‌های مربوط به آن دوره و مآخذ موجود استفاده کرد و متأسفانه در بسیاری از منابع دست اول آن دوره هم اشاره‌ای به موضوع تحقیق مورد نظر نشده بود.

سابقه موضوع - پیشینه یا سابقه تحقیق موضوع

در خصوص این موضوع در دوره صفویه کتابی مستقلی نوشته نشده است بیشتر کتاب‌ها به صورت کلی به آموزش و پرورش ایران از دوره باستان تا معاصر و یا ایران در دوره اسلامی پرداخته‌اند یکی از کتاب‌های خوبی که مورد استفاده قرار گرفته تاریخ فرهنگ ایران از دکتر عیسی صدیق بوده و کتاب دیگر به نام *فرائد/الفوائد* نوشته محمد زمان بن کلبعلی تبریزی بیشتر در خصوص وظایف معلم و متعلم و نقل احادیث و ... مورد استفاده قرار گرفته است.

روش تحقیق

روش این تحقیق به شیوه کتابخانه‌ای و از طریق فیش‌برداری در رابطه با موضوعات فرعی، تحقیق از منابع، مآخذ، سفرنامه‌ها و مقالات است.

مسأله تحقیق

پرسش اصلی

تعلیم و تربیت عصر صفویه تا چه حد از رسمیت تشیع تأثیر پذیرفت و چه تغییرات و مسائلی را در محتوای برنامه‌ها و اهداف تعلیم و تربیت ایجاد کرد یا به عبارتی دیگر نقش مذهب تشیع در شکوفایی علم و دانش چگونه بوده است؟

پرسش‌های فرعی

آیا نهاد وقف و آموزش در دوره صفوی دارای رابطه‌ای بوده‌اند؟
میزان علاقه رجال سیاسی به امر آموزش در این دوره تا چه حد بوده است؟

فرضیه

فرضیه اصلی

به نظر می‌رسد با توجه به این که صفویان مذهب تشیع را رسمی کردند، آموزش آنها نیز بیشتر بر جنبه دینی استوار بود.

فرضیه‌های فرعی

به نظر می‌رسد مکان‌های زیادی که در دوره صفویان با عنوان مدرسه وقف شده است یکی از مراکز عمده گسترش علم و دانش بوده و چون گاهی اوقات در مساجد هم حلقه‌های درس تشکیل می‌شد باید گفت آموزش هم در مساجد و هم در مدارس صورت می‌گرفت و همین مسئله در گسترش آموزش نقش چشمگیری داشته است.

به نظر می‌رسد با توجه به شیعی بودن حکومت صفویه توجه بیشتر به طرف علوم شرعیه بوده و این مسأله از توجه عالمان به علوم دیگر کاسته است ولی پادشاهان و رجال سیاسی با برقراری تجارت و اعزام سفیران به اروپا با انقلاب علمی اروپا آشنا شدند ولی قدمی در راه دگرگونی فرهنگی و علمی ایران بر نداشتند.